

Akkermans, C., *Aanspoelen aan de Achtergracht. Maatschappelijke ontwikkelingen, cliëntevorming en de psychiatrische patiënten van de Amsterdamse GG en GD (1933-1988)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Aksant, 2006, 230 blz., €24,90, ISBN 90 5260 215 8).

Arie Querido behoort tot de bekendste Nederlandse psychiaters van de twintigste eeuw. Vanaf 1933 tot 1950 gaf hij leiding aan het Consultatiebureau voor Geestes- en Zenuwzieken, in 1945 omgedoopt tot Afdeling Geestelijke Hygiëne van de Amsterdamse GG en GD. Deze afdeling werd in de crisisjaren opgericht om het aantal opnamen van Amsterdamse geesteszieken in krankzinnigengestichten te beperken. De gemeente moest de verpleging van armlastigen bekostigen en trachtte hierop te bezuinigen door het bieden van psychiatrische voor- en nazorg voor patiënten in hun eigen leef- en woonmilieu. Querido's dienst was zeker niet de eerste voor- en nazorgvoorziening in Nederland, maar zijn verdienste was dat hij van de nood een deugd maakte: hij ontwikkelde een sociaal-psychiatrische visie op de krankzinnigenzorg en werd niet moe deze uit te dragen. Zijn aanpak zou niet alleen goed zijn voor de gemeentekas, maar ook voor de patiënt en diens naasten. Querido benadrukte voortdurend dat geestesziekte niet alleen een medisch vraagstuk, maar vooral ook een sociaal probleem was. Als de maatschappelijke bijverschijnselen van psychische stoornissen verholpen werden, was er al veel gewonnen, temeer daar de behandel mogelijkheden in de inrichtingen uitermate beperkt waren. Zo bracht Querido de acute psychiatrie, het direct ingrijpen bij crisissituaties, tot ontwikkeling. De 'rijdende psychiater' werd een begrip in Amsterdam.

Over de ideeën van Querido en de wederwaardigheden van de Amsterdamse sociaal-psychiatrische dienst, waarin behalve psychiaters ook verpleegkundigen werkzaam waren, zijn de nodige historische publicaties verschenen, maar over de patiënten was tot nu toe weinig meer dan anekdotische informatie voorhanden. Dat geldt overigens niet alleen voor de Amsterdamse voorziening, maar ook voor de ambulante psychiatrie in het algemeen; wat de inrichtingspsychiatrie betreft is het dossieronderzoek al eerder op gang gekomen, bijvoorbeeld in het kader van de gedenk- en jubileumboeken die in de afgelopen jaren zijn verschenen en van het NWO-project *De gestoorde psyche*, waarvoor de Utrechtse historicus Joost Vijselaar systematisch ziektegeschiedenissen onderzocht. Het is de verdienste van de sociologe Catelijne Akkermans dat zij het GG en GD-archief met meer dan 200.000 patiëntendossiers is ingedoken. Voor haar promotieonderzoek selecteerde zij bijna 600 dossiers uit de periode 1933-1988 voor een nadere analyse — geen gemakkelijke taak gezien de weerbarstigheid van dit veelvormige, ongeordende, brokkelige en onvolledige materiaal. Uitgebreid besteedt zij in haar boek aandacht aan de moeilijkheden waarmee de patiënten kampten, hun individuele kenmerken en hun maatschappelijke achtergrond. Duidelijk is dat zij met hun lage inkomen, scholingsgraad en beroepsprestige alsmede hun slechte woonsituatie en hoge werkloosheid over het algemeen tot de onderkant van de samenleving behoorden. In de loop van de tijd trad bovendien een relatieve verslechtering op van hun sociaal-economische positie: het ging om achterblijvers temidden van een bevolking die er vooral vanaf de jaren vijftig in scholing, beroepsniveau en inkomen op vooruit ging.

Akkermans'onderzoek was oorspronkelijk bedoeld om licht te werpen op de vraag in hoeverre geestesstoornissen historisch zijn bepaald, een geliefd thema van de Amsterdamse sociologisch-historische school waarin de civilisatietheorie van Norbert Elias en het sociogenetische perspectief van Abram de Swaan als leidraad dienen. Haar bevindingen waren op dit punt nogal teleurstellend. Zij vond geen enkele aanwijzing dat ernstige psychiatrische ziektebeelden, zoals psychosen, persoonlijkheidsstoornissen en zware depressies, tussen de jaren dertig en tachtig wezenlijk van gedaante zijn veranderd. Het lijkt erop dat sociaal-culturele ontwikkelingen de kern van geestesziekte onberoerd laten, niettegenstaande het Eliaanse inzicht dat de psychische huishouding van de mens in de loop der tijd fundamenteel verandert onder invloed van verschuivende sociale verhoudingen. Alleen de diagnostische terminologie, de inhoudelijke inkleuring van wanen en hallucinaties en de psychiatrische duiding van de begeleidende sociale problematiek (de gevolgen van de oorlog, woningnood, werkloosheid, geldgebrek, dak- en thuisloosheid, drugsverslaving, cultuurverschillen en sociale overlast) blijken wel min of meer tijdgebonden.

Een en ander heeft ertoe geleid dat Akkermans haar nogal ambitieuze vraagstelling in de loop van haar onderzoek heeft ingewisseld voor een meer bescheiden invalshoek, namelijk de veranderende positie van de Amsterdamse dienst temidden van een zich gaandeweg uitdijend netwerk van hulpverleningsinstellingen op het gebied van de (geestelijke) gezondheidszorg en het maatschappelijk werk alsmede de invloed daarvan op patiëntenstromen. Naarmate er meer gespecialiseerde voorzieningen kwamen voor allerlei specifieke categorieën patiënten zagen de gemeentelijke psychiaters zich steeds meer geconfronteerd met de restgroep die elders werd afgeschoven en nergens anders terecht kon: de onbehandelbare, lastige en ernstig geesteszieke mensen die met een scala aan problemen kampten (lichamelijke kwalen, verarming, vereenzaming, zelfverwaarlozing, vervuiling, verslaving en sociale isolement). Vanaf de jaren zestig kwam een groeiend aantal patiënten via politie en justitie bij de GG en GD terecht. Geleidelijk aan verschoof de functie van de dienst van psychiatrische voor- en nazorg en opnamebemiddeling naar de bemoeienis met de uitzichtloze misère die andere hulpverleningsinstellingen met hun selectieve toelatingsbeleid buiten de deur hielden. In de aantekeningen van de psychiaters klinkt dan ook een zekere berusting en zelfs cynisme door over effecten van hun bemoeienis. Al vanaf de jaren vijftig richtten zij zich op de psychisch gestoorden die later zorgwekkende zorgmijders gingen heten. De gang naar de GG en GD was dan ook nooit een bewuste, vrijwillige keuze; de patiënten werden bijna altijd door andere instellingen doorverwezen en hadden geen andere mogelijkheden meer. In de jaren zeventig en tachtig stond de afdeling geestelijke hygiëne ook wel bekend als 'het vuilnisvat'

Akkermans heeft een helder en lezenswaardig boek geschreven, waarin kwantitatieve en kwalitatieve gegevens goed zijn gedoseerd. Het vult een lacune in de geschiedschrijving van de Nederlandse psychiatrie. Toch laat haar studie in een aantal opzichten te wensen over. Zo is de historische contextualisering nogal pover en de verwerking van de bestaande literatuur gebrekkig. De lezer verneemt bijvoorbeeld niets over het krachtenveld waarin de sociale psychiatrie in Nederland vorm kreeg: onbelicht blijft de omstrede positie die deze innam tussen de psychiatrische inrichtingen enerzijds en de beweging voor geestelijke volksgezond en ambulante geestelijke gezondheidszorg anderzijds. Deze constellatie was van grote invloed op de ontwikkeling van de voor- en nazorg en de selectie van de cliëntèle. In dit verband is het

jammer dat Akkermans haar bevindingen niet naar een wat algemener niveau tilt. Was het door haar gesignaleerde selectiemechanisme in de geestelijke gezondheidszorg — het afschuiven van de moeilijkste patiënten — een typisch Amsterdams verschijnsel? Er zijn tal van aanwijzingen dat deze tendens kenmerkend was voor de geestelijke gezondheidszorg als geheel. Voor zover Akkermans wel summier verwijst naar algemene ontwikkelingen in de Nederlandse psychiatrie slaat ze de plank nogal eens mis en maakt ze zich schuldig aan grove versimpelingen. Zo beweert zij ten onrechte dat de inrichtingspsychiatrie voor de Tweede Wereldoorlog sterk somatisch en neurologisch georiënteerd was en dat de extramuraal psychiatrie werd beheerst door de psychoanalyse. Zowel de verzuilde inrichtingspsychiatrie als de eerste ambulante voorzieningen hadden in Nederland een sterk sociaal-pedagogisch en deels ook moreel karakter, ook al waren medisch-biologische en psychologische perspectieven niet afwezig. Verder meent Akkermans dat er in de jaren zestig en zeventig in de Nederlandse psychiatrie een beleid bestond dat was gericht op deinstitutionalisering. Daarvan was geen sprake. Voor zover er in Nederland al psychiatrische bedden verdwenen, gebeurde dat eerst vanaf de tweede helft van de jaren tachtig en dan nog in zeer bescheiden mate vergeleken met landen als Italië, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Evenzeer onjuist is de uitspraak dat de sociale psychiatrie vanaf de jaren tachtig gemarginaliseerd raakte onder invloed van de opkomst van de biologische benadering. De biopsychiatrie won ontegenzeggelijk aan invloed, maar dit ging niet ten koste van de sociale benadering: juist vanaf de tweede helft van de jaren tachtig maakte de zogenaamde vermaatschappelijking van de psychiatrie opgang en kreeg het streven naar sociale rehabilitatie van chronische patiënten steeds meer nadruk.

Harry Oosterhuis

Allan, A. J., *Het Kennemer landrecht van 1274 tot het begin van de Republiek. Tekst van het handvest van 1292 met vertaling en toelichting* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2005, [Den Haag]: Koninklijke Vermande, 2005, xiii + 334 blz., €35,-, ISBN 90 12 11138 2).

In 1273-1274 werd Kennemerland geteisterd door een grootscheepse opstand van de huislieden, de vrije boeren, gericht tegen de adel. De rebellie was aanvankelijk succesvol en breidde zich snel uit over Waterland, het Gooi en zelfs het Sticht. Uiteindelijk wist graaf Floris V de Kennemer boeren slechts te apaiseren door hun een eigen landrecht toe te staan, een soort statuut waarin de lokale rechtsverhoudingen en rechtspraak werden geregeld, in een voor de huislieden gunstige zin. In 1292 werd dit Kennemer landrecht opnieuw uitgevaardigd, in een uitgebreide versie.

Over de Kennemer opstand en het daaruit voortvloeiende landrecht is in het verleden al heel wat gepubliceerd, en daaraan is nu een kloek boek toegevoegd in de vorm van de dissertatie van de rechtshistoricus A.J. Allan. De auteur behandelt in een zestal hoofdstukken op systematische wijze de historische achtergrond, het Kennemer rechtsgebied en de rechterlijke organisatie, waarna de tekst van het landrecht zelf aan een gedetailleerde analyse wordt onderworpen.

De Kennemer opstand is slecht gedocumenteerd in de contemporaine bronnen; zelfs het landrecht van 1274 (of 1275?) is slechts bekend uit de vermeerderde versie van 1292. Gevolg is dat over de rebellie veel onduidelijk is: het precieze verloop van de gebeurtenissen, de motieven van de Kennemers, en zelfs de afloop van de krijgshandelingen blijven deels onderwerp van speculatie. De auteur begint in zijn eerste hoofdstuk met een reconstructie van de gebeurtenissen. Over het algemeen sluit hij zich aan bij het bestaande beeld, waarbij ook hij op enkele fundamentele vragen geen bevredigend antwoord weet. Zo stemt hij in met de gangbare verklaring dat de opstand mogelijk werd door de verzwakking van de grafelijke macht ten gevolge van de zware nederlaag die het leger van Floris V in 1272 leed tegen de West-Friezen, maar zulks is toch slecht te rijmen met het onweerlegbare gegeven dat de rebellie niet tegen de graaf was gericht, maar tegen de lokale adel. Een ander vraagteken blijft de aard van de organisatie van de Kennemers tijdens de oorlog. Uit de blijkbaar goed geplande opstand, het succesvolle verloop van de krijgshandelingen en ook uit de onderhandelingen die tot het voor hen gunstige landrecht leidden, concludeert Allan wel terecht dat de huislieden niet als een zootje ongeregeld kunnen hebben opgetreden. Wie evenwel de leiders van de opstand zijn geweest blijft onduidelijk.

In zijn analyse van de structuur van het handvest (hoofdstuk 2) weet de auteur enkele fundamentele zaken volstrekt duidelijk te maken. Allereerst blijkt weer eens, en Allan draagt daar nieuwe argumenten voor aan, dat het landrecht van 1292 is gebaseerd op de verloren tekst van 1274/1275: aan die laatste zijn in 1292 simpelweg enkele nieuwe bepalingen toegevoegd. Voorts blijkt zonneklaar uit de analyse van de tekst van het landrecht dat deze is voortgekomen uit onderhandelingen tussen de graaf en de huislieden, en dat de adel in dit proces geen rol heeft gespeeld. In het licht van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen is dat een opmerkelijk gegeven, en dit nieuwe recht bleek voor de adel dan ook moeilijk te accepteren. Daarbij komt dat met name in Kennemerland de adel geen homogene stand was. Enerzijds was er de selecte